

GENEGENHEID TUSSEN VIER MUREN

Informeel contacten en sociale relaties van alleenstaande vrouwen in testamenten (Lier, 1670-1755)*

Abstract – Affection between Four Walls. Evidence from Last Wills and Testaments Regarding the Social Ties of Single Women (Lier, c. 1670-1755)
This article studies informal relationships of single women in a small Brabantine town on the basis of a sample of seventeenth- and eighteenth-century last wills. The wills of single women prove to be eminent sources of information as they not only contain numerous bequests but also shed light on extra-familial ties. These documents learn of the existence of female networks based on reciprocity and shed light on the key role of the house and its gendered meanings. Instead of experiencing it as a ‘separate sphere’, women looked upon the house as an open environment that formed the basis for female friendships. Apart from offering a physical space in which a female alternative to traditional family life could develop, the house and all its contents also took on an emotional significance in the wills of single women.

Op 17 mei 1692 laat de ongehuwde Maria Vermeulen haar laatste wil optekenen bij de Lierse notaris Petrus De Winter. Via verschillende legaten schenkt deze bejaarde dochter haar nalatenschap aan familieleden en vrienden en schetst op deze manier een uniek beeld van de kring waarin zij zich bewoog. Zo wordt schoonzus Cornelia de Schott bedacht met een ‘zilveren vergulden taljoir ende dat uytte vrintschap die sij aen de testatrice tot Antwerpen overcomde altijd heeft gethoont’ en krijgen neef Gielis en zijn vrouw een Onze-Lieve-Vrouwbeeld met een kroon op het hoofd en Jezus op de armen. Naast familieleden zoals schoonzussen, nichten, een halfbroer en een neef, behoort ook de Lierse begijn Mees tot de gegadigden. Zij mag zich verheugen in een speciale gift: een zilveren lepel waarin de naam van de overledene gegrift staat.¹ Het testament van Maria Vermeulen biedt een fraaie inblik in

* Met dank aan prof. dr. Johan Verberckmoes en de twee referenten van dit tijdschrift voor hun opmerkingen en suggesties.

1. Stadsarchief Lier (verder SAL), Oud Archief Notariële Protocollen (verder OANP), inv. nr. 1592, Petrus De Winter, 17 mei 1692.

de intieme relaties van een ongehuwde zeventiende-eeuwse vrouw, over wie verder weinig tot niets bekend is. Maar deze welgestelde vrouw was zeker niet de enige die een testament liet opmaken.

In testamenten leverden mensen van allerlei slag getuigenis van hun sociale relaties. Het 'sociaal kapitaal' dat mensen via deze relaties genereerden was zeker in de vroegmoderne tijd van cruciaal belang. De laatste jaren tonen ook historici steeds meer aandacht voor het bestaan en het belang van sociale netwerken in het genereren van dergelijk 'sociaal kapitaal'.² Dikwijls ligt de klemtoon echter op formele sociale contacten in allerhande verenigingen en blijven de meer diffuse, maar vaak belangrijker informele relaties van doorsnee mensen grotendeels buiten beeld.³ Het primaat van formele netwerken betekende ook dat vooral mannelijke netwerken in kaart werden gebracht; zij domineerden immers grotendeels het verenigingsleven, of toch zeker het niveau waar macht werd geconcentreerd. Vrouwen bleven zo buiten beeld. Deze vrouwelijke 'leemte' werd vanuit minstens twee hoeken aangekaart. Enerzijds vragen genderhistorici al geruime tijd om een herziening van het zogenaamde 'separate spheres' concept dat stelt dat vrouwen geleidelijk aan uit de publieke ruimte werden verdrongen naar een meer huiselijke privésfeer. Onderzoek toonde aan dat een dergelijke scheiding op basis van geslacht niet absoluut was en dat de tegenstelling publiek-privé niet zonder meer samenviel met een genderonderscheid.⁴ Hoewel de tegenstelling formeel-informeel niet zomaar gekoppeld mag worden aan een onderscheid tussen publiek-privé of man-vrouw, kan niet ontkend worden dat vrouwen op informeel niveau (familie, buurt) vaak toonaangevende rollen op zich namen.⁵ Anderzijds werd recent ook aandacht gevraagd voor het belang van dergelijke (extra)familiale netwerken in de opbouw van sociaal kapitaal. Zo toonde Katherine Lynch aan dat informele banden ook implicaties hadden voor het publieke leven.⁶ Via de zogenaamde 'civil society', een sfeer die zich ontwikkelde naast de publieke en private ruimte en waarin mannen zowel

2. Met deze term duidde de Franse socioloog Pierre Bourdieu 'het geheel van bestaande of potentiële hulpbronnen dat voortvloeit uit het bezit van een meer of minder geïnstitutionaliseerd duurzaam netwerk' aan. Naast sociaal kapitaal onderscheidde hij ook cultureel, symbolisch en economisch kapitaal. Dirk Pels, *Pierre Bourdieu. Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (Amsterdam 1989).

3. Een recent voorbeeld hiervan is Aart Vos, *Burgers, broeders en bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum 2007).

4. Amanda Vickery, 'Golden age to separate spheres? A review of the categories and chronology of English women's history', *The Historical Journal* 36 (1993) 383-414.

5. David Garrioch, *Neighbourhood and community in Paris, 1740-1790* (Cambridge 1986); Patricia Crawford en Laura Gowing, *Women's worlds in Seventeenth-Century England. A Sourcebook* (Londen en New York 2000); Bernard Capp, *When gossips meet. Women, family and neighbourhood in early modern England* (Oxford 2003).

6. Katherine A. Lynch, *Individuals, families and communities in Europe, 1200-1800. The urban foundations of western society* (Cambridge 2003).

als vrouwen participeerden, kwamen beide niveaus voortdurend in contact. Haar onderzoek toonde niet enkel de bredere maatschappelijke relevantie aan van sociale contacten op buurtniveau en in verwantschapsnetwerken, maar bracht ook vrouwelijk sociaal kapitaal in het vizier. Ondanks de groeiende belangstelling voor informele relaties blijft het echter moeilijk deze te documenteren. Bij gebrek aan egodocumenten moeten historici zich immers behelpen met minder geschikte bronnen. Zo wezen historici op basis van juridische bronnen al op het belang van vrouwelijke burennetwerken tijdens (familiale) crisissen.⁷ Dat burens in hoge nood te hulp werden geroepen, heeft uiteraard ook te maken met hun fysieke nabijheid. Maar deden vrouwen op andere momenten ook beroep op dezelfde vrouwennetwerken?

Dit artikel wil aantonen dat ook wilsbeschikkingen een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan het in kaart brengen van de dagelijkse informele kringen waarin vrouwen zich bewogen. De idee dat testamenten sociale relaties in het vizier brengen is uiteraard niet nieuw. Veel historici maakten dankbaar gebruik van deze bronnen om familie- en verwantschapsbanden te bestuderen.⁸ In hun analyse hadden ze echter weinig aandacht voor de specificiteit van testamenten van (ongehuwde) vrouwen. Die specificiteit werd wel opgemerkt door genderhistorici. Zij onderzochten in de eerste plaats hoe wilsbeschikkingen als familiale strategie werden aangewend bij het doorgeven van het familievermogen, maar merkten vrij snel op dat vooral vrouwen in testamenten hun banden aanhaalden via het schenken van allerlei – vaak onbeduidende – gebruiksvoorwerpen.⁹ Zowel Maxine Berg als Martha Howell

7. Roderick Philips, 'Women, neighborhood, and family in the late eighteenth century', *French Historical Studies* 18 (1993) 1-12; Laura Gowing, *Domestic dangers. Women, words and sex in early modern London* (Oxford 1998); Julie Hardwick, 'Between state and street: witnesses and the family politics of litigation in early modern France', in: Susan Desan en Jeffrey Merrick (eds.), *Family, gender and law in early modern France* (Pennsylvania 2009) 101-136.

8. Richard T. Vann, 'Wills and the family in an English town: Banbury, 1550-1800', *Journal of Family History* (verder *JFH*) 4 (1979) 346-367; David Cressy, 'Kinship and kin interaction in early modern England', *Past & Present* 113 (1986) 38-69; J.A. Johnston, 'Family, kin and community in eight Lincolnshire parishes, 1567-1800', *JFH* 6 (1995) 179-192. Voor de late middeleeuwen is ook het onderzoek van Jenny Kermode interessant: Jenny Kermode, 'Sentiment and Survival: family and friends in late medieval English towns', *JFH* 24 (1999) 5-18.

9. Mary Prior, 'Wives and wills 1558-1700', in: John Chartres, David Hey en Joan Thirsk (eds.), *English rural society 1500-1800* (Cambridge 1990) 201-225; Amy Louise Erickson, *Women and property in early modern England* (Londen en New York 1995); Amy Louise Erickson, 'Widowhood and property in England 1660-1840', in: Sandra Cavallo en Lyndan Warner (eds.), *Widowhood in medieval and early modern Europe* (New York 1999) 145-163; Sandra Cavallo, 'What did women transmit? Ownership and control of household goods and personal effects in early modern Italy', in: Moira Donald en Linda Hurbcombe (eds.), *Gender and material culture in historical perspective* (Basingstoke 2000) 38-53; Alastair Owens, 'Property, gender and the life course: inheritance and family welfare provision in early nineteenth-century England', *Social History* 26 (2001) 299-317; Carmel Biggs,

toonden overtuigend aan dat deze praktijk niet uitsluitend het gevolg was van legale beperkingen of culturele normen, maar ook door andere motieven werd geïnspireerd.¹⁰ Zo speelde volgens Howell het geschenkritueel een belangrijke rol in het aanduiden van legatarissen.¹¹ Dat testamenten stille getuigen zijn van de sociale banden van vrouwen is dus geen nieuw gegeven.

Testamenten mogen dan van alle tijden en plaatsen zijn, de lokale context van geschreven en ongeschreven regels waarin ze werden opgesteld bepaalde ongetwijfeld ook gedeeltelijk de inhoud ervan. Dit artikel wil daarom nagaan of en in hoeverre testamenten uit de Nederlanden zich lenen tot het blootleggen van informele sociale relaties. Vaststellingen van enkele Nederlandse historici doen dit alvast vermoeden, maar een doorgedreven analyse is tot hiertoe niet gebeurd.¹² Deze bijdrage wil een aanzet bieden tot een dergelijke analyse. Daarbij worden twee sporen gevolgd: een methodologisch en een inhoudelijk. In een eerste methodologisch luik wordt onderzocht of en op welke manier testamenten bruikbaar zijn om sociale relaties bloot te leggen. Legaten spelen daarin een cruciale rol. Omdat deze niet alleen frequenter voorkomen in testamenten van alleenstaande vrouwen, maar ook hun extrafamiliaire contacten beter belichten, zijn wilsbeschikkingen van alleenstaande vrouwen bij uitstek geschikt om hun sociale relaties in kaart te brengen. In een tweede meer inhoudelijk deel wordt onderzocht op welke contacten vrouwen terugvielen: welke plaats namen familieleden en niet-verwanten in het leven van alleenstaande vrouwen in. Zowel binnen als buiten de familiekring speelde gender immers een belangrijke rol. Net zoals juridische bronnen getuigen testamenten van hechte relaties tussen vrouwen gebaseerd op onderlinge solidariteit. Maar daarnaast vragen ze ook aandacht voor de centrale plaats die het huis als fysieke en emotionele omgeving in deze contacten innam. Zoals recent werd opgemerkt was de huiselijke omgeving geen exclusief vrouwelijke aangelegenheid.¹³ Toch blijkt uit de testamenten een duidelijk verschil in de manier waarop mannen en vrouwen met deze huiselijke contacten omgingen. Dit

'Women, kinship and inheritance: Northamptonshire 1543-1709', *JFH* 32 (2007) 107-132; Renata Ago, 'Transmettre des biens meubles. Hommes et femmes face aux objets', in: Anna Bellavitis, Laurence Crocq en Monica Martinat (eds.), *Mobilité et transmission dans les sociétés de L'Europe moderne* (Rennes 2009) 173-184.

10. Maxine Berg, 'Women's property and the industrial revolution', *Journal of Interdisciplinary History* 24 (1993) 233-250, aldaar 246. Martha C. Howell, 'Fixing movables: gifts by testament in late medieval Douai', *Past & Present* 160 (1996) 3-45.

11. Howell, 'Fixing movables', 36-45.

12. Ariadne Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001) 93; Hester Dibbits, 'Families en hun spullen: boedelbeschrijvingen als bron', in: Pieter Stokvis (ed.), *Geschiedenis van het privéleven. Bronnen en benaderingen* (Amsterdam 2007) 263-283, aldaar 274.

13. Harvey Karen, 'Men making home: masculinity and domesticity in eighteenth-century Britain', *Gender & History* 21 (2009) 520-540.

verschil is deels het gevolg van een gegenderde betekenisgeving, maar heeft ook te maken met de bronnen zelf.

Om deze verschillen ten volle te duiden, wordt gebruik gemaakt van een breed corpus van wilsbeschikkingen opgemaakt door echtparen en alleenstaande mannen en vrouwen. Dit corpus van 455 testamenten werd verzameld via een selectie uit de protocollen van Lierse notarissen werkzaam in de periode 1670-1755.¹⁴ Deze kleine Brabantse stad beschikt immers over een uitstekend notarisarchief dat het toelaat om gemakkelijk de nodige documenten te verzamelen. In een stedelijke omgeving moesten mensen omwille van de hogere migratiegraad ook vaker beroep doen op extrafamiliaire contacten.¹⁵ Dat gold zeker voor vrouwen die, omwille van hun tewerkstelling als dienstmeid, naar de steden afzakten waar ze de meerderheid van de bevolking uitmaakten. Dit vrouwenoverschot nam in een crisisperiode nog toe.¹⁶

Lier verkeerde net als grote delen van Noordwest-Europa, in de tweede helft van de zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw in zo'n economische *malaise*. Aanvankelijk werd de impact van de zogenaamde 'ongeluks-eeuw' afgezwakt door de bloei van de biernijverheid die via het mechanisme van afgeleide neveneffecten een gunstige invloed uitoefende op de tewerkstelling in andere sectoren. Vanaf het tweede decennium van de achttiende eeuw keerde het tij echter. De hoogconjunctuur in de biersector liep ten einde en de zieltogende veetafel werd in 1729 definitief opgedoekt.¹⁷ In een dergelijk klimaat zagen vrouwen hun kansen op de huwelijksmarkt aanzienlijk dalen.

14. Van alle notarissen uit deze periode werd om de tien jaar één doos geraadpleegd. De verzamelde testamenten zijn vrij gelijkmatig verdeeld over de hele periode, met uitzondering van de begin- en einddecennia (1670-1679: 23; 1680-1689: 52; 1690-1699: 146; 1700-1709: 58; 1710-1719: 58; 1720-1729: 60; 1730-1739: 39; 1740-1749: 12; 1750-1755: 7). De grote hoeveelheid testamenten uit de periode 1690-1699 is te verklaren door de hoge notariële activiteit in die periode (in 1700 waren bijvoorbeeld 14 notarissen actief tegenover 4 in 1740), maar is ook een gevolg van de selectie. Om verder onderzoek te vergemakkelijken werd immers bij notarissen waarvan slechts één doos werd geconsulteerd, gekozen voor een jaar in de buurt van overgeleverde fiscale lijsten. Door de vele fiscale heffingen was de periode 1690-1699 meest geschikt.

15. Lynch, *Individuals, families, and communities*, 2.

16. Jos Verbeemen, 'De werking van economische factoren op de stedelijke demografie der XVIIe en der XVIIIe eeuw in de zuidelijke Nederlanden', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 34 (1956) 680-700 en 1021-1055, aldaar 681; Olwen Hufton, 'Women without men: widows and spinsters in Britain and France in the eighteenth century', *JFH* 9 (1984) 355-376.

17. Erik Aerts, 'Lier in langlopend economisch perspectief (1200-1800)', *Lira Elegans: Liers genootschap voor geschiedenis. Jaarboek* 6 (1996) 27-59, aldaar 49-51. De Lierse veetafel, een soort intermediair tussen kopers en verkopers die ook krediet verstrekte, was verantwoordelijk voor het grote succes van de Lierse veemarkt: Herman Van der Wee en Erik Aerts, 'The Lier livestock market and the livestock trade in the Low Countries from the 14th to the 18th century', in: Ekkehard Westermann (ed.), *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750). Akten des 7th International Economic History Congress, Edinburgh 1978 (Bamberg 1979)* 235-254.

In het katholieke Lier bood een leven als geestelijke dochter of *filia devota* dan ook voor veel vrouwen een eervol alternatief.¹⁸ Zo steeg het aantal geestelijke dochters tussen 1694 en 1747 met ongeveer veertien procent.¹⁹ Omwille van de grote tewerkstelling in de kantnijverheid bleef Lier bovendien een aantrekkelijke vestigingsplaats voor veel vrouwen. Hoewel de bestudeerde periode te kort is en de toename te gering om een chronologische evolutie in het bronnencorpus te zien, vindt het vrouwenoverschot wel duidelijk zijn weerslag in de massale aanwezigheid van wilsbeschikkingen van alleenstaande vrouwen.²⁰

Dat is vrij opmerkelijk, want terwijl in Engeland vrouwelijke testateurs slechts twintig tot dertig procent van de totale groep uitmaakten, werd in Lier ongeveer 45% van de wilsbeschikkingen opgemaakt door een ongehuwde vrouw.²¹ Bovendien was het grootste deel van deze vrouwen geen weduwe, zoals in Engeland, maar een nooit gehuwde vrouw met een semireligieus statuut van begijn of geestelijke dochter. Die sterke vertegenwoordiging heeft niet enkel te maken met de al vermelde reële aanwezigheid van geestelijke dochters.²² Hun aantal nam immers wel overal in katholiek Europa een grote vlucht, maar ook elders ontstond eind zeventiende eeuw een toenemende groep alleenstaande vrouwen die via hun identiteit als ‘spinster’ hun onafhankelijke status benadrukten.²³ Hoewel informele vrouwennetwerken van alle

18. Meer achtergrond over geestelijke dochters in Zuidelijke Nederlanden is te vinden in Maurits De Vroede, “Kwezels” en “zusters”. *De geestelijke dochters in de Zuidelijke Nederlanden in de 17de en 18de eeuw* (Brussel 1994). Voor de Noordelijke Nederlanden verscheen in dit verband: Marit Monteiro, *Leven tussen klooster en wereld. Geestelijke maagden in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Hilversum 1996).

19. Namelijk van 64 in 1694 naar 75 in 1747. Het aantal geestelijke dochters als gezinshoofd daalde, maar ze woonden met veel meer onder één dak samen. Rijksarchief Brussel (Anderlecht) (verder RABA), Archief van de Staten van Brabant, Cartons (verder ASBC), inv. nr. 390-391; SAL, Oud Archief (verder OA), inv. nr. 847 en 848.

20. In het middeleeuwse Douai werd bijna de helft van de testamenten opgemaakt door vrouwen, maar deze groep bestond voornamelijk uit weduwen. Howell, ‘Fixing movables’, 25-26.

21. Voor cijfermateriaal zie: Alastair Owens, ‘Property, will making and estate disposal in an industrial town 1800-1857’, in: Alastair Owens en Jon Stobart (eds.), *Urban fortunes. Property and inheritance in the town 1700-1900* (Aldershot 2000) 79-107, aldaar 85-88. In het middeleeuwse Douai werd bijna de helft van de testamenten opgemaakt door vrouwen, maar deze groep bestond voornamelijk uit weduwen. Howell, ‘Fixing movables’, 25-26.

22. Zo lag het aantal weduwen dat in de belastinglijsten werd opgenomen opvallend hoger dan het aantal geestelijke dochters. RABA, ASBC, inv. nr. 390-391; SAL, OA, inv. Nr. 847 en 848.

23. Olwen Hufton en Frank Tallet, ‘Communities of women, the religious life, and public service in eighteenth-century France’, in: Marilyn J. Boxer en Jean H. Quataert (eds.), *Connecting spheres. European women in a globalizing world 1500 to the present* (New York 2000) 93-103; Judith Spicksley, ‘A dynamic model of social relations: celibacy, credit and the identity of spinster’, in: Henry French en Jonathan Barry (eds.), *Identity and agency in England, 1500-1800* (Basingstoke 2004) 106-146.

tijden zijn, kregen ze in deze periode dus een nieuwe dimensie. Ze werden niet enkel zichtbaarder, maar gaven ook vorm aan en werden beïnvloed door die identiteiten. Maar voor we de contouren van deze sociale banden aftekenen, moeten de bruikbaarheid en beperkingen van wilsbeschikkingen in het licht worden gesteld.

TABEL 1 Samenstelling van het corpus Lierse wilsbeschikkingen (1670-1755)

Statuut	Aantal	Aandeel (%) (N=455)
<i>alleenstaande vrouwen</i>	207	45,49
begijnen	59	12,97
geestelijke dochters	51	11,21
jonge dochters	37	8,13
weduwen	31	6,81
[onbekend]	19	4,18
bejaarde dochters	8	1,76
religieuzen	2	0,44
<i>alleenstaande mannen</i>	66	14,51
jonkmannen	22	4,84
[onbekend]	20	4,4
weduwnaars	15	3,3
religieuzen	9	1,98
<i>echtparen</i>	182	40
samen	135	29,67
gehuwde mannen	20	4,4
gehuwde vrouwen	27	5,93

Bron: database testamenten.

Legaten als sleutel tot informele relaties

Hoewel de kans dat mensen een testament nalieten groter is dan dat ze in juridische documenten opduiken, liet niet iedereen een laatste wil optekenen. Mensen met een rijke nalatenschap of zonder natuurlijke erfgenamen hadden waarschijnlijk meer behoefte aan een document waarin alles netjes werd geregeld. De kans dat van hen een wilsbeschikking bewaard bleef is dus reëler. Onderzoek in Banbury wees echter uit dat daar enkel de echte armen *ab intestato* stierven.²⁴ Het testament van Catlijn Elias, de weduwe van Jacques de Moor, bewijst dat ook in Lier mensen die nauwelijks het hoofd boven water

24. Vann, 'Wills and the family', 356.

konden houden, graag zelf hun bezittingen verdeelden. Zij liet haar zoon Jan in 1699 slechts vier schellingen na ‘terwijl sijn testatrice is kennende haeren soberen staet en heeft goed gedacht en gelooft datter weijnigh meer sal over sijn als haer begraeffenis sal bedraghen’.²⁵ Van de 126 testateurs die in het hoofdgeld van 1694 werden aangetroffen, werd tien procent als arm aangeduid.²⁶ Dit neemt niet weg dat deze *paupers*, net als gehuwden, relatief ondervertegenwoordigd zijn onder de testateurs. Naast sociale achtergrond bepaalde immers ook het recht wie testamenten kon opstellen. Dat bood in theorie veel vrijheid: gehuwde en ongehuwde mannen en vrouwen, zelfs kinderen, konden in Lier een testament maken.²⁷ In praktijk lieten sommige groepen echter vaker een testament opmaken dan andere.²⁸

Gesteld dat mensen een ‘uytterste wille’ nalieten, dan is dit nog geen garantie dat deze van nut is bij het blootleggen van hun sociale relaties. Sommige testamenten vermelden weinig sociale contacten, wat uiteraard niet automatisch hoeft te betekenen dat het met het sociaal kapitaal van de testateurs maar povertjes gesteld was. Deze bronnen bieden immers enkel een *snapshot* van sociale contacten waarbij de levenscyclus van de testateur de aanwezigheid en de aard van de relaties bepaalde.²⁹ Daarnaast beïnvloedden ook de rigide structuur en vaste formules van het testament, net als de notaris die de pen vasthield, in zekere mate de optekening. Maar desondanks kozen erf-laters zelf wie ze begiftigden en komen in de testamenten vaak heel persoonlijke en emotionele relaties aan het licht.³⁰ Hoewel ze dus nooit alle sociale contacten blootleggen, kunnen wilsbeschikkingen toch bijzonder waardevol zijn, indien ze een aantal mensen uit de dichte kring van de erf-laters voor het voetlicht brengen. Dat aantal kon aardig variëren: van één enkele erfgenaam tot een ellenlange opsomming van begunstigden. Ook hierin speelde het erfrecht een belangrijke rol. Het eerste artikel rond het opstellen van testamenten in de *Costuimen* van Lier luidt: ‘Een ieghelijck mach van sijn eijghen oft proprien goeden, hem met vollen rechten toebehoorende, disponeren, de selve gheven, laten ende maken bij testamenten den ghenen oft ghene diet hem belieft, soo verre de legataris habil is om goet te moghen ontfanghen’.³¹

25. SAL, OANP, inv. nr. 1561, Cornelis de Bie, 14 juni 1699.

26. RABA, ASBC, inv. nr. 390-391.

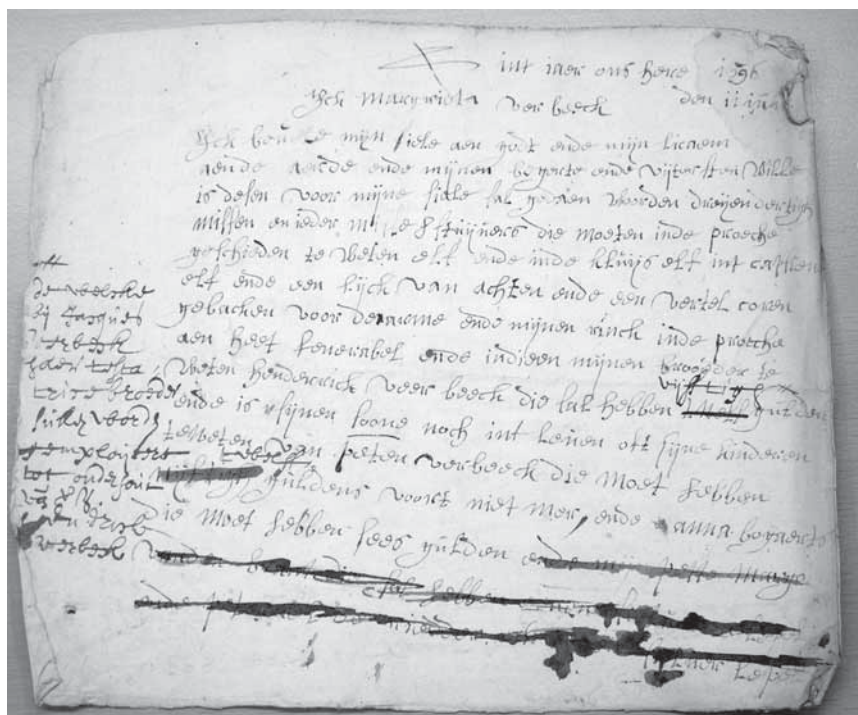
27. Philippe Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Brussel 1987) 79-81.

28. In Douai maakten vooral gehuwde mannen en alleenstaande vrouwen een testament: Howell, ‘Fixing movables’, 21. Lier beantwoordt gedeeltelijk aan dit beeld: onder de alleenstaanden zijn vooral vrouwen terug te vinden (wat ook te verklaren is door hun numeriek overwicht), maar bij de gehuwden verschenen man en vrouw samen voor de notaris.

29. Cressy, ‘Kinship and kin interaction’, 53.

30. Biggs, ‘Women, kinship, and inheritance’, 109.

31. *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d’Anvers. Tome cinquième. Coutumes de Kiel, de Deurne et de Lierre*, uitgegeven door Guillaume de Longé (Brussel 1875) 568.

Eerste bladzijde van het zelfgeschreven testament van geestelijke dochter Margareta Verbeek, opgemaakt op 11 juni 1695. Dergelijke autografen worden zelden aangetroffen in de notariële protocollen. In dit geval vormde het document de basis voor een twee jaar later opgetekend notarieel testament. De wijzigingen die Verbeek in 1697 wilde doorvoeren, werden alvast door notaris Petrus de Winter in de tekst aangebracht (Lier, Stadsarchief) (foto: N. Provoost).

Wie over bezittingen beschikte, kon die wegschenken aan al wie bij machte was om goederen te beheren. Hoewel de vrijheid die testateurs in Brabant genoten veel groter was dan bijvoorbeeld in Vlaanderen waren er vooral voor echtparen met kroost toch een aantal beperkingen.³² Zo konden ouders hun kinderen slechts in uitzonderlijke omstandigheden onterven en echtparen die een huwelijkscontract hadden gesloten, hoorden zich bovendien aan de bepalingen daarvan te houden. Zeker wanneer een eerder huwelijk voorkinderen had voortgebracht, werd de verdeling van de erfenis vaak een moeilijke evenwichtsoefening.³³ Maar naast die relatief geringe juridische beperkin-

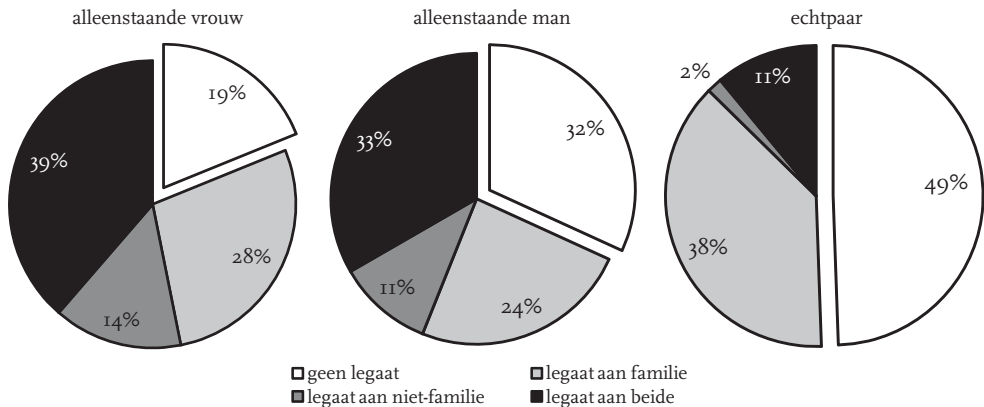
32. In Brabant hadden afstammelingen recht op de zogenaamde 'legitieme portie'. Die was veel beperkter dan de 'reserve' in Vlaanderen. Daar kon slechts een derde van de goederen weggeschonken worden per testament. Philippe Godding, 'Dans quelle mesure pouvait-on disposer de ses biens par testament dans les anciens Pays-Bas méridionaux', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 50 (1982) 291-294.

33. *Coutumes du pays et duché de Brabant*, 474 en 568.

gen, speelden in praktijk ongetwijfeld ook sociale conventies een rol. Zelfs getrouwde kinderloze echtparen die hun goederen aan om het even wie konden legateren, maakten van die mogelijkheid immers zelden gebruik.³⁴ Zij schonken meestal alles aan elkaar of aan de nog te verwekken kinderen.³⁵ Dat alles zorgt ervoor dat slechts in de helft van de testamenten van echtparen een legaat werd aangetroffen, terwijl dit in meer dan acht op tien testamenten van alleenstaande vrouwen het geval was. Daarmee overtroffen zij niet alleen gehuwde vrouwen die, wanneer ze alleen voor de notaris verschenen, iets vaker een legaat overmaakten (namelijk in bijna zes op tien gevallen), maar ook alleenstaande mannen die in nog geen zeven op tien testamenten legatarissen aanduidden.

Alleenstaande vrouwen schonken niet enkel vaker legaten, ze deden dat ook meer aan niet-verwante personen (grafiek 1). Terwijl extrafamiliale legaten in slechts dertien procent van testamenten van gehuwde paren terug te vinden zijn, kwamen ze in meer dan de helft van de wilsbeschikkingen van alleenstaande vrouwen voor. Relatief gezien benaderden alleenstaande mannen dit aantal. Maar wanneer ook de hoeveelheid namen in rekening wordt gebracht, steken vrouwen er doorgaans bovenuit.³⁶

GRAFIEK 1 *Relatieve aanwezigheid en aard van legaten in testamenten van Lierse erflaters (1670-1755)**

Bron: database testamenten.

* In deze grafiek wordt enkel het al dan niet voorkomen van (bepaalde) legaten weergegeven. Informatie over het aantal legaten is niet opgenomen.

34. Ibidem, 482.

35. Dit was ook in Engeland het geval: Jon Stobart, 'Social and geographical contexts of property transmission in the eighteenth century', in: Alastair Owens en Jon Stobart (eds.), *Urban fortunes. Property and inheritance in the town, 1700-1900* (Aldershot 2000) 108-130, aldaar 123.

36. Gemiddeld bevatten de testamenten van vrouwelijke alleenstaanden vier namen, terwijl in die van mannen gemiddeld 2,47 namen terug te vinden zijn.

Vooraf Engelse historici hebben steeds de belangrijke rol die getuigen en executeurs in het leven van de testateurs speelden, beklemtoond.³⁷ In de Lierse testamenten namen deze mensen een minder vooraanstaande plaats in het leven van de erfstaters in.³⁸ De twee getuigen waren immers niet steeds afkomstig uit de *inner circle* van de erfstaters. De notaris werkte vaak met een aantal vaste of zelfs *ad hoc* getuigen. De Lierse notaris Joannes Franciscus Berckmans bijvoorbeeld liet door hem opgemaakte documenten dikwijls ondertekenen door zijn broer Joris Balthazar, die vermoedelijk het vak bij zijn broer leerde.³⁹ Veel hing af van de persoon die voor de getuige had gezorgd en dit kon zowel de notaris als de testateur zijn.⁴⁰ Zonder verdere context zijn de ‘loffelycke getuygen’ in testamenten dus niet geschikt voor een onderzoek naar de sociale omgeving van de erfstaters. Dit geldt ook voor de executeurs die nochtans door Kermodé als ‘the most important figures in a merchant’s life’ werden beschouwd.⁴¹ Dat ze na het overlijden een belangrijke rol speelden, staat buiten kijf, maar dit hoeft niet te betekenen dat ze een geprivilegieerde relatie met de overledene tijdens zijn of haar leven onderhielden. Executeurs werden vooral gekozen omwille van hun autoriteitspositie. Zo kozen begijnen bijvoorbeeld heel vaak de hofmeesteres of kerkmeesteres als executeur.⁴² Uiteraard kunnen de executeurs een rol gespeeld hebben in het leven van de overleden vrouw, maar wanneer de band tussen beiden hecht was, duikt de naam van de executeur ook op bij de legaten. Een ander bezwaar is eerder van praktische aard: in de zeventiende- en achttiende-eeuwse testamenten zijn ze amper terug te vinden.⁴³

37. Zie bijvoorbeeld Margaret Spufford en Motoyasu Takahasi, ‘Families, will witnesses, and economic structure in the Fensand on the Chalck: sixteenth- and seventeenth-century Willingham and Chippenham’, *Albion: A quarterly journal concerned with British studies* 28 (1996) 379-411, aldaar 380-381; Biggs, ‘Women, kinship and inheritance’, 121.

38. Lier sluit daarmee aan bij de bevindingen van Franse historici: François-Joseph Ruggiu, *L’individu et la famille dans les sociétés urbaines anglaise et française (1720-1780)* (Parijs 2007) 242.

39. Vanaf 1699 bouwde Joris Balthazar zelf een carrière uit als notaris. Een leertijd bij een collega was dé manier om zich te bekwamen in het ambt. Paul L. Nève, ‘Het notariaat in de Habsburgse Nederlanden’, in: Antoon F. Gehlen en Paul L. Nève (eds.), *Het notariaat in de Lage Landen (± 1250-1842). Opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw* (Deventer 2005) 37-75, aldaar 47.

40. In Charleville engageerden notarissen meestal hun kennissen om als getuigen op te treden: Ruggiu, *L’individu et la famille*, 137.

41. Kermodé, ‘Sentiment and survival’, 12.

42. Voorbeeld van een kerkmeesteres als executeur in SAL, OANP, inv. nr. 1669, Christoffel Harts, 19 september 1693. Voorbeeld van een hofmeesteres als executeur in SAL, OANP, inv. nr. 1644, François Goyvaerts, 6 februari 1711.

43. Echtgenoten duiden slechts in één procent van de gevallen een executeur aan. Zij gingen er vermoedelijk vanuit dat de overlevende die taak op zich nam. Zestien procent van de alleenstaande mannen en 22 procent van de alleenstaande vrouwen benoemde een

Testamenten met (veel) legaten zijn dus de meest interessante bronnen om informele relaties te bestuderen. Door legale beperkingen en morele conventies beantwoorden de wilsbeschikkingen van alleenstaande vrouwen hier het best aan: ze bevatten niet alleen veel vaker (en meer) legatarissen, ze laten ook contacten buiten de familiale sfeer zien, die in geen enkele andere bron zo snel te traceren zijn. In wat volgt ligt de focus dan ook voornamelijk op de informele sociale relaties van deze groep vrouwen. De rest van het bronnen-corpus wordt vooral gebruikt als vergelijkingsmateriaal dat de specificiteit van vrouwelijke contacten moet belichten.

Sociale relaties en reciprociteit

De levenscyclus speelde, zoals gezegd, een grote rol in het uitzicht van de sociale kring waarop mensen een beroep konden doen. Zo was de leefwereld van jonge erflaters heel sterk tot de dichte familieleden beperkt, waardoor zij hun bezittingen vaak aan hun ouders of naaste familieleden overmaakten.⁴⁴ Maar ook het al dan niet getrouwd (geweest) zijn, bepaalde de manier waarop sociaal kapitaal opgebouwd kon worden. De sociale omgeving en bijhorende identiteiten van ooit getrouwde en nooit getrouwde vrouwen konden bijgevolg grondig verschillen.⁴⁵ Zo was bij de laatstgenoemden familie bijvoorbeeld minder belangrijk dan bij weduwen, hoewel ze nooit in haar prominente plaats werd bedreigd: slechts uitzonderlijk, namelijk gemiddeld in twintig procent van hun testamenten, kwam geen enkel familielid voor, terwijl nog geen tien procent van de weduwen hun familieleden ‘vergat’. Onderzoek toonde al eerder aan dat hechte familiebanden steeds prevaleerden boven bijvoorbeeld buurtnetwerken. Buren waren vooral voor mensen zonder familie of verwanten onontbeerlijk om op terug te vallen.⁴⁶ Toen de zieke begijn Isabella Ophals op 5 juni 1736 notaris Melchior Balthazar van Bortel naar haar woning liet roepen om haar laatste wil te noteren, vergat

executeur. Het gebruik om een executeur aan te duiden nam in de zeventiende en achttiende eeuw aanzienlijk af: Godding, *Le droit privé*, 399.

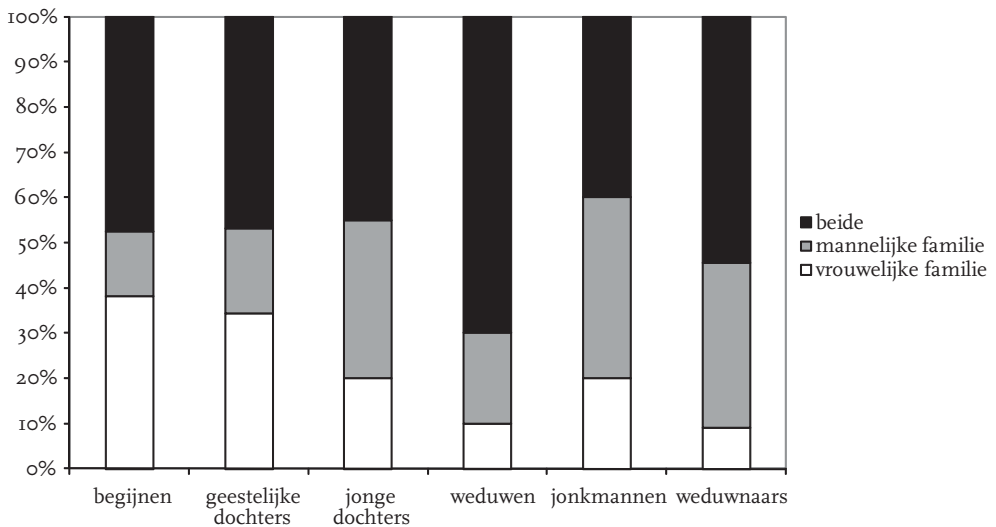
44. Zo liet Barbara de Haes in 1717 al haar bezittingen na aan haar vader Herman en haar stiefmoeder. Haar zus Anna Maria, die drie jaar later een testament maakte, volgde haar voorbeeld in ‘recompense van sijne [Hermans] sorge ende affectie over haer testatrice gehad’. SAL, OANP, inv. nr. 1430, Joris Balthazar Berckmans, 10 maart 1717 en 29 januari 1720.

45. Judith M. Bennet en Amy M. Froide, ‘A singular past’, in: Judith M. Bennet en Amy M. Froide (eds.), *Singlewomen in the European past 1250-1800* (Philadelphia 1999) 1-37; Amy M. Froide, *Never married: singlewomen in early modern England* (Oxford 2005).

46. Catharina Lis en Hugo Soly, “‘Beter een goede buur, dan een verre vriend’”. Buurschap en buurtleven in Westeuropese steden aan het eind van het Ancien Régime’, in: Boudien De Vries, Erik Nijhof en Theo van Tijn (eds.), *De kracht der zwakken. studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden* (Amsterdam 1992) 81-107, aldaar 92.

ze tussen de vele legaten duidelijk haar familieleden niet: 'Item aen Joanna Berckx jonge dochter haere nichte, haere beugeltas met silveren beugels ende scheire met silveren ooren. Item aen haeren cosijn Gerardus de Borghe haere silveren snuyfdoos. Item aen juffrouw Joanna Catharina van Hoof haere tante hondert guldens ende aen juffrouw Catharina van Hoof oock haere tante hondert guldens beide courant gelt'.⁴⁷ Het zou natuurlijk kunnen dat deze nicht, neef en twee tantes de enige nog levende familieleden waren op dat moment, maar het ligt meer voor de hand dat deze personen in haar leven een bijzondere rol speelden. David Cressy toonde immers aan dat in testamenten steevast minder familie werd genoemd dan men in werkelijk had.⁴⁸ Familie vormde weliswaar het arsenaal waaruit geput kon worden bij het opbouwen van een sociaal netwerk, dat betekende niet dat alle familierelaties op een zelfde manier werden ingevuld. Individuele omstandigheden en karakters waren van doorslaggevend belang bij familiale relaties.⁴⁹

GRAFIEK 2 *Familiale legaten in testamenten van alleenstaande vrouwen en mannen in Lier (1670-1755)*

Bron: database testamenten.

Toch zijn een aantal algemene patronen binnen die familiale banden te ontwaren (grafiek 2). Waar weduwen en jonge dochters zowel mannelijke als vrouwelijke familiale contacten onderhielden, waren relaties van beginners en

47. SAL, OANP, inv. nr. 1800, Melchior Balthazar Van Bortel, 5 juni 1736.

48. Over de verhouding tussen de beschikbare familieleden en de in testamenten genoemde banden zie: Cressy, 'Kinship and kin interaction', 56-59.

49. Rosemary O'Day, *The family and family relationships, 1500-1900: England, France and the United States of America* (Basingstoke 1994) 67.

geestelijke dochters veel meer een vrouwelijke aangelegenheid.⁵⁰ De keuze van geestelijke dochter Maria Jacoba De Keuster om in 1726 haar goud- en zilverwerk aan haar nichten Anna Catharina De Keuster, Isabella en Joanna Vekemans te legateren, was heel kenmerkend: nichten waren naast zussen de meest voorkomende begunstigden onder alle nooit gehuwde vrouwen.⁵¹ Met neven en nichten kunnen uiteraard zowel kinderen van tantes en ooms, als kinderen van broers en zussen bedoeld worden. Vermoedelijk gaat het meestal om de kinderen van broers en zussen. Na hun namen volgt namelijk vaak de vermelding van die van hun vader waarmee onmiddellijk de band met een al dan niet overleden broer geëxpliciteerd werd, een band die via hun kroost verder dan de dood reikte. De speciale band die ongehuwde vrouwen met hun nichtjes onderhielden, kwam ook aan bod in het onderzoek van Marion Trévisi naar de relatie tussen tantes en nichtjes in het achttiende-eeuwse Noord-Frankrijk. Zij noemde deze relatie een ‘substituut-relatie’: wanneer de tante zelf geen kinderen had, beschouwde zij haar nichtjes als vervangkinderen.⁵² Dat neefjes en nichtjes inderdaad vaak het ontbreken van eigen kinderen opvulden, kan ook afgeleid worden uit het relatieve belang van bepaalde groepen legatarissen: waar de tweede positie bij alleenstaanden door neefjes en nichtjes wordt bezet, wordt deze plaats bij echtparen door hun kinderen ingenomen. Bovendien traden ongehuwde vrouwen en mannen dikwijls op als meter of peter voor hun neefjes of nichtjes. Bij gebrek aan eigen kinderen reserveerden heel wat suikertantes of –ooms een extraatje in hun laatste wil voor hun petekinderen. Een uiting van een relatie die naast emotie en affectie ook door sociale conventies werd gekleurd, wat uiteraard in zekere mate voor alle familiale relaties gold.⁵³

Maar alleenstaande vrouwen onderhielden niet enkel innige relaties met hun zussen en nichten. In hun testamenten zijn ook sporen van bijzondere relaties met niet-verwante vrouwen te ontwaren. Het testament dat jonge dochter Maria Theresia Brias in 1711 liet opmaken, bevat schenkingen aan niet minder dan acht vrouwen. Sommige onder hen werden met een geldelijke gift bedacht: Catharina Segers en Catharina Dullaerts kregen een ‘ducaton’ en Catharina Vanderhaeghen 50 gulden. Voor Elisabeth en Anna Coeckx reserveerde ze een zilveren lepel en vork. Maria Theresia Schillemans ontving haar ‘werckendaeghse rock’ en Theresia Rosier een ‘nachtcoeffe’. Een boekje met een zilveren slot ten slotte was voor Maria Wijckmans bestemd.⁵⁴

50. Omwille van het beperkte aantal testamenten is het moeilijk een uitspraak te doen over de categorie bejaarde dochters.

51. Froide, *Never married*, 66.

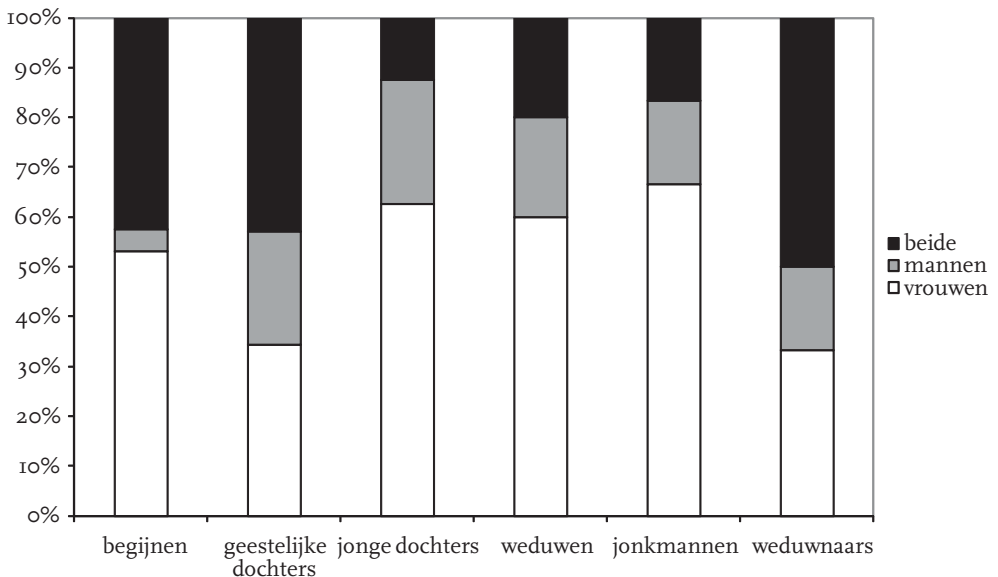
52. Marion Trévisi, ‘Les relations tantes/nièces dans les familles du Nord de la France au XVIIIe siècle’, *Annales de Démographie Historique* 112 (2006) 14-26.

53. O’Day, *The family and family relationships*, 74.

54. SAL, OANP, inv. nr. 1644, François Goyvaerts, 19 juli 1711.

Wie deze acht vrouwen waren en welke rol ze in het leven van deze jonge dochter speelden is onmogelijk uit het testament af te leiden, maar de vermelding van al deze namen in één document biedt een ideaal vertrekpunt voor een onderzoek naar haar sociaal netwerk. Een eerste oppervlakkig onderzoek van ander bronnenmateriaal toont bijvoorbeeld aan dat Catharina Segers en Elisabeth Coeckx twee begijnen waren die in het Lierse begijnhof een woning deelden.⁵⁵ Elisabeth en Anna Coeckx onderhielden ook banden met Maria Wijckmans: in de jaren 1730 traden ze beiden op als meter van één van haar kinderen.⁵⁶ Hoewel de plaats die Maria Theresia in dit netwerk innam voorlopig onduidelijk blijft, is het dus niet toevallig dat deze vrouwen in haar testament samen opduiken. Integendeel, de wederkerige vermeldingen doen vermoeden dat tussen deze legatarissen intense banden bestonden. Door hen in één notarieel document samen te brengen, brengt de testateur de historicus op het spoor van die contacten.

GRAFIEK 3 *Extrafamiliale legaten in testamenten van alleenstaande vrouwen en mannen in Lier (1670-1755)*

Bron: database testamenten.

Zoals grafiek 3 laat zien onderhielden alle ongehuwde vrouwen – dus ook weduwen – buiten de familiale kring voornamelijk contacten met vrouwen.⁵⁷

55. RABA, ASBC, inv. nr. 393-2(43).

56. SAL, Oud Archief Parochieregisters, inv. nr. 385, 5 april 1731 en 10 maart 1734.

57. Het grote aantal niet-verwante mannen in de testamenten van geestelijke dochters heeft te maken met de vele legaten aan hun biechtvaders, de enige mannen met wie het

Opvallend is echter dat ook alleenstaande mannen een voorkeur hadden voor vrouwen wanneer ze aan niet-verwante legatarissen schonken. Toch is er een verschil in de manier waarop vrouwen in testamenten van vrouwen figureren. Ten eerste noemen ongehuwde vrouwen gemiddeld meer dames. Het lijkt wel of zij zich het medium testament toe-eigenden om hun sociale relaties te materialiseren.⁵⁸ Een vergelijking met de wilsbeschikkingen van alleenstaande mannen maakt bovendien duidelijk dat de vrouwen bij hen meestal in een andere context worden genoemd. Hoewel de relatie niet altijd duidelijk is, werkten heel wat vrouwen als dienstmeid bij hun weldoener. Niet alle vrouwelijke legatarissen waren uiteraard als dienstmeid aan de slag, maar toch lijkt in veel van die relaties een ongelijke machtsverhouding in het spel. Tekenend is het voorbeeld van de rijke weduwnaar Isias Minuit die 600 gulden aan Joanna van Haeren schonk. Die som geld was niet zozeer een uiting van een wederkerige band, maar een manier om Joanna, die hij zwanger had gemaakt, na zijn dood uitzicht op een eervol bestaan te bieden.⁵⁹ Dat machtselement bepaalde uiteraard ook de relaties tussen vrouwen. Zij schonken evenzeer aan hun dienstmeiden, vereffenden openstaande rekeningen en oefenden druk uit via hun testamenten. Zo mocht Regina Stevens enkel het legaat van begijn Magdalena Buycx ontvangen 'ingevalle sij compt tot den staet van bagijntien'.⁶⁰ Maar toch was de reciprociteit tussen vrouwen veel groter. Dit blijkt alleen al uit het feit dat vrouwen elkaar in hun testamenten vernoemen, waardoor je relaties van wederzijdse solidariteit kan blootleggen. Dit betekent uiteraard niet dat mannen geen wederzijdse contacten onderhielden. In de verklaring voor de zichtbaarheid van vrouwelijke banden in testamenten spelen de context waarin deze sociale banden tot stand kwamen en de specifieke vrouwelijke betekenisgeving een grote rol.

Genegenheid tussen vier muren

Hoewel de testamenten ons meestal in het ongewisse laten over de aard van banden, staat het belang van het huis als fysieke ruimte waarbinnen zich een web van relaties ontspon, buiten kijf. Alleenstaande vrouwen en mannen konden zich over het algemeen geen eigen huis permitteren. Ongehuwde

geoorloofd was regelmatig contact te hebben. In meer dan 87 procent van de testamenten waarin enkel een legaat aan een niet-verwante man voorkwam, was die man een geestelijke. Over de relatie tussen geestelijke dochters en hun biechtvaders: Monteiro, *Leven tussen klooster en wereld, 177-184*

58. Dit werd al door verschillende historici opgemerkt: Howell, 'Fixing movables', 37; Maria Pointon, *Strategies for showing. Women, possession and representation in English visual culture, 1665-1800* (Oxford 1997) 40; Schmidt, *Overleven na de dood*, 93; Froide, *Never married*, 79.

59. SAL, OANP, inv. nr. 182I, Gommer Van den Houdt, 3 juli 1682.

60. SAL, OANP, inv. nr. 182I, Gommer Van den Houdt, 31 mei 1678.

zussen en broers woonden daarom dikwijls samen of gingen bij één van hun familieleden inwonen.⁶¹ Het feit dat deze samenwonende familieleden vaak een gezamenlijk testament lieten opmaken, wijst erop dat behalve de financiële noodzaak deze vorm van samenleven ook als een echt alternatief functioneerde voor het 'traditionele' huishouden. Die *simple family household*, bestaande uit vader, moeder, kinderen en personeel, wordt door historici echter steeds meer als problematisch ervaren.⁶² Deze categorie, zoals die door historische demografen voornamelijk uit fiscale bronnen werd gedestilleerd, werd in het verleden niet alleen vaak in één adem met het begrip 'familie' genoemd, maar de vraag stelt zich bovendien in hoeverre dit belaste huishouden ook door tijdgenoten als de belangrijkste categorie werd ervaren. Zoals blijkt uit de testaments bleven verwanten nauwe relaties met elkaar onderhouden, ook als ze niet (meer) tot hetzelfde huishouden behoorden. Anderzijds toonde Naomi Tadmor op basis van de analyse van het concept 'familie', zoals dat in achttiende-eeuwse dagboeken aan bod kwam, aan dat naast bloed- en huwelijksverwantschap ook co-residentie en autoriteit de familiale ervaring tekenden. Die huisgenoten hoefden niet noodzakelijk verwanten te zijn.⁶³

Bij alleenstaanden was die huiselijke ervaring anders dan bij echtparen, maar ook het verschil tussen de sociale contacten in testaments van ongehuwde mannen enerzijds en die van ongehuwde vrouwen anderzijds heeft veel met die residentiële situatie te maken. Ongehuwde mannen woonden dikwijls samen met alleenstaande vrouwelijke familieleden of dienstmeiden. Aangezien zij in deze context als het hoofd van dit huishouden werden beschouwd, waren deze relaties gestoeld op een hiërarchisch verschil.⁶⁴ Ongehuwde vrouwen kenden heel diverse leefomstandigheden. Terwijl de meeste weduwen bij één van hun zonen leefden of als hoofd van een huisgezin optraden, kozen nooit gehuwde vrouwen vaak voor een leven samen met andere vrouwen.⁶⁵ In katholieke streken ging dit residentiepatroon dikwijls gepaard met de keuze voor een semireligieus leven.⁶⁶ Het is dan ook niet verwonderlijk dat vooral in testaments van begijnen en geestelijke doch-

61. Olwen Hufton, 'Women without men', 361; John Cashmere, 'Sisters together: Women without Men in Seventeenth-Century French Village Culture', *JFH* 21 (1996) 44-62.

62. Een goed overzicht is te vinden bij O'Day, *The family and family relationships*, 25-28.

63. Naomi Tadmor, *Family and friends in eighteenth-century England. Household, kinship and patronage* (Cambridge 2001) 19-24.

64. Zie ook het hoofdstuk 'Men alone: how bachelors lived' in: Amanda Vickery, *Behind closed doors. At home in Georgian England* (New Haven en Londen 2009) 49-82.

65. Froide, *Never married*, 72.

66. Hufton, 'Women without men', 361; Charles C. M. de Mooij, *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum 1998) 538; Hufton en Tallet, 'Communities of women', 93-103.

ters sporen van niet-verwante vrouwelijke huisgenoten te vinden zijn.⁶⁷ Zo schonk geestelijke dochter Cornelia de Setter een zilveren lepel, elf kragen en een zwarte kapruin aan Maria Ceulemans 'waer bij sij is woonende'.⁶⁸ Deze *spinster clustering* wordt vaak verklaard vanuit een behoefte aan steun en bescherming.⁶⁹ Dit zal zeker ook in Lier meegespeeld hebben, maar toch lijkt de keuze om bij een vrouwelijke lotgenoot te wonen hier ook onderdeel van een positieve identiteitsbeleving. Via het aannemen van een echte 'staat' konden deze ongehuwde vrouwen zichzelf als een aparte categorie presenteren. Dit uitte zich onder meer in het dragen van speciale zwarte kleding met tipmuts, maar ook in een maagdelijke levenswijze waarbij contact met mannen zoveel mogelijk werd gemeden. De sinds het Concilie van Trente hernieuwde waardering voor de maagdelijke staat vormde de basis van een positief en onafhankelijk zelfbeeld.⁷⁰ Dit was niet het geval in Engeland waar ongehuwde vrouwen nooit tot een 'staat' kwamen en dus steeds ondergeschikt bleven.⁷¹ Coresidentie was dus niet typisch voor devote vrouwen, maar een semireligieus statuut maakte het wel eenvoudiger om als vrouw als hoofd van een huishouden erkend te worden.⁷²

De relatie tussen deze samenwonende vrouwen was zoals bij echtparen uiteraard (gedeeltelijk) op economische leest geschoeid. Dit alternatieve huishouden moest immers vanzelfsprekend ook gemanaged worden. 'Item legateert aen Joffrouw Sara Moormeester haer testatrice habijt ende eenen bruijnen rock ende voorts allen de provisie die sij samen int huyshouden gecocht hebben'⁷³ Uitdrukkingen zoals deze in het testament van Maria Toussijn wijzen op die economische ondertoon. Sommige samenwonende vrouwen gingen nog verder en sloten een echt 'samenlevingscontract' af.⁷⁴ Maar net zoals bij gehuwde koppels sloten rationele, economische relaties affectieve,

67. Het aantal legatarissen dat in hetzelfde huis leefde als de testatrices lag ongetwijfeld hoger dan de testamenten doen vermoeden. Bij de begijnen werd in ongeveer twaalf procent van hun wilsbeschikkingen een spoor van inwonende vrouwen gevonden; bij de geestelijke dochters in ongeveer tien procent. Een vergelijking met de belastinglijsten zou deze percentages beslist optrekken.

68. SAL, OANP, inv. nr. 182I, Gommer Van den Houdt, 21 september 1678.

69. Vickery, *Behind closed doors*, 211.

70. De Vroede, "Kwezels" en "zusters", 26-27 en 42.

71. Froide, *Never married*, 239; Vickery, *Behind closed doors*, 210.

72. In 1694 stond in Lier aan 34,43% van de getaxeerde huishoudens een vrouw aan het hoofd. Dit aantal komt in de buurt van de 25% die Hufton in Le Puy aantrof. In Engeland werden slechts 9 à 14% vrouwelijke gezinshoofden geregistreerd; Hufton, 'Women without men', 358.

73. SAL, OANP, inv. nr. 182I, Gommer Van den Houdt, 2 november 1680.

74. Een voorbeeld hiervan zijn de samenwonende begijnen Maria Gilis en Machtildis van Roij. SAL, OANP, inv. nr. 1634, François Goyvaerts, 19 juli 1700.

De laatste wil van geestelijke dochter Maria Verlinden, om samen met Anna Maria Verheyen begraven te worden in de Kluizekerk, werd uitgevoerd, zoals deze grafsteen aan de buitenzijde van de Kluizekerk in Lier laat zien (foto: N. Provoost).

emotionele banden niet uit.⁷⁵ Tekenend voor die innige relatie is de wens van Maria Verlinden om na haar dood in hetzelfde graf als Anna Maria Verheyen begraven te worden.⁷⁶ Die emotionele banden schemeren ook door in de beschrijvingen van de legaten in testamenten van vrouwen.

Testamenten als emodocumenten

De voorwaarde ‘dat de selve Ceulemans den selven lepel niet en sal mogen vercoopen in haer leven’ die de bovenvernoemde Cornelia De Setter koppelde aan de gift van een zilveren lepel aan Maria Ceulemans, maakt duidelijk dat voorwerpen die in legaten worden weggeschonken naast hun geldelijke en gebruikswaarde ook een symbolische betekenis in zich droegen. Die zilveren lepel fungeerde naast financiële verzekering en gebruiksvoorwerp in de eerste plaats als materiële herinnering aan de overleden Cornelia. Heel wat andere vrouwelijke testateurs duiden geschonken objecten letterlijk als ‘vriendgifte’ of ‘gedencknisse’ aan.⁷⁷ In testamenten van mannen komt die emotionele omgang met objecten veel minder prominent naar voren.⁷⁸

Martha Howell deed gelijkaardige vaststellingen en zocht de verklaring voor dit fenomeen in het feit dat vrouwen vooral voorwerpen wegschonken die ze gemakkelijk als hun bezit konden aanduiden. Vrouwen konden objecten immers veel moeilijker claimen op legale gronden.⁷⁹ Dat gold uiteraard voor (ooit) gehuwde vrouwen die ondergeschikt waren aan hun echtgenoot, maar ook voor nooit gehuwde vrouwen die samenleefden. Welke voorwerpen aan wie toebehoorden was niet steeds duidelijk. Door bepaalde objecten te verbinden met hun lichaam of met ruimtes waarin zij dagelijks verbleven hadden en de daarin aanwezige voorwerpen werd hun claim verstevigd. Kledij of juwelen, zoals Maria Vermeulen aan haar nichtjes Catharina Theresia en Anna schonk, waren typische ‘lichaamsgebonden’ giften. Zij kregen ‘haer feijn perelen de welcke sij aen haere handen heeft gedraegen’ en ‘haeren goude reliquaer, d’welck sij aen haeren hals heeft gedraghen’.⁸⁰ Natuurlijk was het de bedoeling dat haar nichtjes deze juwelen zelf zouden dragen,

75. Soms was er meer dan vriendschap in het spel: Monteiro, *Leven tussen klooster en wereld*, 310-312.

76. SAL, OANP, inv. nr. 1493, Joannes Franciscus Berckmans, 22 december 1741.

77. Zo kreeg Joanna Margareta Lievens een schaar met zilveren oren en een ketting als ‘vriendgifte’ van Margareta Mallo. SAL, OANP, inv. nr. 1654, François Goyvaerts, 21 mei 1721.

78. Zie ook Schmidt, *Overleven na de dood*, 114; Biggs, ‘Women, kinship, and inheritance’, 129. Slechts éénmaal vermeldde een man dat een voorwerp als aandenken werd geschonken. Michiel Van Gelder schonk aan Guilliam Harts een diamanten ring. SAL, OANP, inv. nr. 1821, Gommer Van den Houdt, 30 juni 1678.

79. Howell, ‘Fixing movables’, 35.

80. SAL, OANP, inv. nr. 1592, Petrus De Winter, 17 mei 1692.

maar dat ze daarbij ook telkens aan hun tante zullen gedacht hebben, is niet onwaarschijnlijk. Op die manier werden deze goederen meer dan economische objecten die inwisselbaar waren. Ze functioneerden tegelijk in een symbolisch circuit.⁸¹ Maar naast de associatie met het lichaam van de overledene, kon ook de fysieke ruimte waarin de persoon had verbleven met de daarin aanwezige voorwerpen het reservoir van potentiële legaten vormen. Via de band met overledene kregen bepaalde ruimtes soms zelfs een emotionele geladenheid: 'Item een cleerschappraij staende opde camer alwaer sij testatrice is sieck liggende'.⁸² Deze manier van beschrijven was typisch vrouwelijk. Door de rijkdom van hun erfenis en mogelijkheid om deze in een uitgebreider (en dus duurder) notarieel document te beschrijven, zijn dergelijke beschrijvingen het vaakst terug te vinden in de testamenten van rijkere vrouwen. Maar ook voor minder welgestelde vrouwen konden kleine giften, vooral van textiel, een grote symboolwaarde hebben.⁸³ Geen enkele man had bij de optekening van zijn legaten een dergelijke aandacht voor de context waarin een object functioneerde.⁸⁴ Hieruit mag echter niet afgeleid worden dat mannen enkel op een rationele (economische) manier met goederen omgingen en dat de symbolische en emotionele waarde van objecten enkel voor vrouwen (en hun identiteit) relevant waren.⁸⁵ Onderzoek van Margot Finn toonde aan dat ook mannen oog hadden voor de betekenis van goederen en zich als zelfbewuste consumenten profileerden.⁸⁶ Het testament was enkel niet de plaats waar deze emotionele omgang tot uiting kwam.

Conclusie

Testamenten waren dan misschien wel *actes à cause de mort*, ze kunnen ons veel leren over het leven van de overledene en zijn of haar sociale contacten.

81. Howell, 'Fixing movables', 39.

82. SAL, OANP, inv. nr. 1821, Gommer Van den Houdt, 31 mei 1678.

83. Schmidt, *Overleven na de dood*, 94; Dolly Mackinnon, "'Charity is worth it when it looks that good": Rural women and bequests of clothing in early modern England', in: Stephanie Tarbin en Abby Zanger (eds.), *Women, identities and communities in early modern Europe* (Aldershot 2008) 79-93, aldaar 88.

84. Bij deze vaststelling moet er echter ook rekening worden gehouden met het feit dat het corpus veel minder testamenten van ongehuwde mannen (64) dan van ongehuwde vrouwen (200) bevat. Desondanks wijst ook Martha Howell er op dat mannen die op een emotionele manier objecten wegschonken steeds de uitzondering waren: Howell, 'Fixing movables', 38.

85. Een kritische benadering van gegenderde betekenisgeving aan voorwerpen is te vinden bij Lorna Weatherill, 'A possession of one's own: women and consumer behavior in England, 1660-1740', *The Journal of British Studies* 25 (1986) 131-156.

86. Margot Finn, 'Men's things: masculine possession in the consumer revolution', *Social History* 25 (2000) 133-155.

Dat het daarbij slechts om een *snapshot* van sociale relaties gaat is evident. Daarenboven bepaalden legale beperkingen en morele conventies sterk de inhoud van het document. Aangezien dit wettelijke kader gedeeltelijk een lokaal gegeven was, moeten testamenten ook als onderdeel van een lokale praktijk worden beschouwd. Zo bleek onder meer dat de getuigen en executeurs, die in de Engelse wilsbeschikkingen uit de dichte sociale kring van de erflater afkomstig waren, in Lier niet *a priori* als intimi van de overledene kunnen worden beschouwd. De legaten zijn in dit verband veel interessanter. Doordat wilsbeschikkingen van alleenstaande vrouwen bijzonder veel legaten bevatten, zijn deze bronnen uitermate geschikt om hun informele contacten op te sporen. In Lier bevond zich onder die alleenstaande vrouwen ook een grote groep begijnen en geestelijke dochters. Door de economische crisis steeg het aantal vrouwen dat nooit de status van echtgenote bereikte overal. In tegenstelling tot protestantse vrouwen, namen katholieke alleenstaande vrouwen vaak een semireligieus statuut aan als waardig alternatief voor de huwelijkse staat. De Lierse geestelijke dochters en begijnen verschijnen in de bronnen als vrij onafhankelijke en zelfbewuste vrouwen met een sterke identiteit gebaseerd op eigen kleding en een gemeenschappelijke levenswijze. Hun wilsbeschikkingen, net als die van andere Lierse alleenstaande vrouwen, getuigen van het bestaan van hechte informele banden tussen vrouwen.

Dat overal in Europa gelijkaardige vaststellingen werden gedaan, wijst er echter ook op dat los van lokale rechtsregels en statuten een veel dieper liggende verklaring voor de vastgestelde patronen moet worden gezocht. Die verklaring ligt volgens mij in het feit dat testamenten ‘huiselijke’ documenten zijn in de meest ruime zin van het woord. Het huis in figuurlijke zin, namelijk de familie en verwanten, nam een centrale rol in de sociale contacten van zowel gehuwde als ongehuwde vrouwen in. Maar waar echtgenotes en weduwen konden terugvallen op hun kinderen of schoonfamilie, speelden vooral zussen, broers en nichten een belangrijke rol in het leven van nooit gehuwde vrouwen.

In letterlijke zin was het huis ook dé fysieke ruimte waarbinnen zich economische en affectieve relaties ontwikkelden. Waar voor echtparen deze twee betekenissen van het huis grotendeels samenvielen, was dit bij alleenstaande vrouwen niet steeds het geval. Zij woonden vaak samen met niet-verwante vrouwen. Testamenten getuigen van die clusters van wederzijdse vrouwelijke solidariteit. Het huis was echter geen gesloten vrouwelijke sfeer.⁸⁷ Enerzijds waren de grenzen ervan permeabel: vrouwen uit de buurt en de rest van de stad speelden een belangrijke rol in het leven van alleenstaande vrouwen. Door haar open karakter maakte de huiselijke omgeving dus deel uit van de

87. Vickery, ‘Golden age to separate spheres’, 393 en 412.

civil society zoals Lynch die definieerde.⁸⁸ Anderzijds was de huiselijke omgeving ook voor de man een belangrijke plaats.

Toch zijn in wilsbeschikkingen van mannen geen sporen van intense banden tussen mannen te vinden. De verklaring hiervoor moet gezocht worden in de verschillende betekenisgeving aan het huis door mannen en vrouwen en in de aard van de bronnen. Het zwaartepunt van mannelijke vriendschappen op gelijke voet lag immers buitenshuis.⁸⁹ Binnenshuis ontwikkelden zich voornamelijk ongelijke machtsrelaties. Over hun positie als gezinshoofd bestond immers zelden twijfel. De vrouwen die in hun testamenten worden genoemd speelden vaak een ondergeschikte rol, niet zelden als dienstmeid. Het feit dat mannen bij het beschrijven van hun legaten veel minder oog voor detail en emotie aan de dag legden, heeft ook gedeeltelijk met die verschillende machtspositie te maken. Omwille van het feit dat vrouwen veel meer moeite hadden om voorwerpen als hun bezit te claimen, probeerden ze objecten met hun lichaam of bepaalde ruimtes te verbinden. Dat vrouwen emotioneler waren of dat mannen geen symbolische waarde aan het huis en de huiselijke voorwerpen hechtten, is op basis van andere bronnen al ontkracht. Testamenten openen echter deuren die voor historici vaak gesloten blijven: die van de informele leefwereld van alleenstaande vrouwen. Voor historici die tussen de regels lezen ligt in vrouwelijke wilsbeschikkingen een schat aan informatie verborgen die een ideaal vertrekpunt biedt om hun hechte sociale banden in de diepte te bestuderen.

Over de auteur

Nele Provoost (1983) studeerde Geschiedenis en Culturele Studies aan de universiteit van Leuven. Momenteel is zij werkzaam aan de Onderzoekseenheid Nieuwe Tijd als onderzoeker op een gedeeld project met Brecht Dewilde: 'Economische crisis, sociale relaties en culturele voorkeuren in middelgrote en kleine Brabantse steden (1650-1750)'. Haar deel van het onderzoek belicht de integratie van nieuwkomers in het sociale weefsel van de kleine Brabantse stad Lier. Daarbij besteedt ze niet enkel aandacht aan formele sociale relaties in allerlei verenigingen, maar ook aan meer informele banden binnen families en buurtnetwerken.

E-mail: Nele.provoost@arts.kuleuven.be.

88. Lynch, *Individuals, families and communities*, 21.

89. Crawford en Gowing, *Women's worlds*, 221.